

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΧΑΛΚΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΙΩΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΙΔΡΥΤΕΣ: Μέλω και Όκτάβιος ΜΕΡΛΙΕ

ΔΕΛΤΙΟ

ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1992

ΔΕΛΤΙΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΕΛΤΙΟ Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών
Περιοδική Έκδοση του Κ.Μ.Σ.,
ιδρυμένου από τη Μέλπω ΛΟΓΟΘΕΤΗ-ΜΕΡΑΙΕ.

Διευθύνεται από Συντακτική Έπιτροπή.

Γραφεία: Κυδαθηναίων 11, Άθήνα 105 58.

Διεύθυνση σύμφωνα με τὸ Νόμο:
Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Κυδαθηναίων 11, Άθήνα 105 58.

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΧΑΛΚΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΙΔΡΥΤΕΣ: Μέλπω και Όκτάβιος ΜΕΡΛΙΕ

ΔΕΛΤΙΟ

ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΚΑΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1992

Ἡ ἔκδοσι τοῦ τόμου χορηγήθηκε ἀπὸ τὴν κυρία Λουκία Κονάρη-Χατζηλουκά
εἰς μνήμην τοῦ πατέρα της
ΜΙΧΑΗΛ Λ. ΧΑΤΖΗΛΟΥΚΑ,
ἐκ Σμύρνης.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ISSN 1105-0322

© ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΑΘΗΝΑ, 1992

ΜΑΡΙΑ ΒΕΡΓΕΤΗ

Η ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ

Όροθέτηση τῆς ποντιακῆς ταυτότητας

Στὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὸ ἑλληνικὸ κράτος τῶν πέντε περίπου ἑκατομμυρίων κατοίκων ἀντιμετωπίζει πρόβλημα ἔνταξης στὴν κοινωνικὴ του δομὴ περισσότερων ἀπὸ 1.250.000 προσφύγων¹. Στὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ 1928 ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων παρουσιάζεται κάπως μικρότερος², γιὰτι παρατηρήθηκε ἰδιαίτερα ὑψηλὴ θνησιμότητα στὴ διάρκεια τῶν πρώτων μετὰ τὸν ἑκπατισμὸ χρόνων³. Παράλληλα ἀρκετοὶ πρόσφυγες στὴν περίοδο 1922-1928 μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἄλλες χώρες, ὅπως ἡ Αἴγυπτος, ἡ Γαλλία καὶ οἱ Ἑνωμένες Πολιτείες. Ἐπιπλέον κάποιες ἀπὸ τὶς οἰκογένειες ἐκεῖνες εἶχαν κατορθώσει νὰ μεταφέρουν τμῆμα τῆς παρουσίας τους στὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν κατοικοῦσαν σὲ συνοικισμοὺς προσφύγων, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀπογράφηκαν ὡς πρόσφυγες⁴. Οἱ πρόσφυγες ἀποτελοῦν πληθυσμοὺς μὲ ἑλληνικὴ ἔθνικὴ ταυτότητα, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν περίοδο 1912-1924 μεταναστεύουν ἑθελουσίως ἢ βιαίως ἀπὸ τὸν ἐκτὸς τῶν συνόρων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γεωγραφικὸ ἄχωρο καταγωγῆς τους καὶ δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται πλέον νὰ ἐπιστρέψουν μαζικὰ σ' αὐτόν.

Τὸ κράτος στὴν προσπάθειά του ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς πρακτικὲς ἀπαιτήσεις ἀδυνατεῖ νὰ ἐγκαταστήσει τοὺς πρόσφυγες σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο καταγωγῆς τους, παρὰ τὴν ἀρχικὴ του πρόθεση καὶ προγραμματισμὸ⁵. Τὸ ἀποτέ-

1. Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων ποὺ καταφεύγει στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὑπολογίζεται μεταξὺ 1.250.000 καὶ 1.400.000 ἀτόμων. Βλ. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Ὁξφόρδη 1989, σ. 37.

2. Παρουσιάζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν 1.221.849 προσφύγων.

3. Τὴν περίοδο 1923 μὲ 1925 ἀντιστοιχοῦσαν τρεῖς θάνατοι πρὸς μία γέννηση. Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν τὸ 1926, σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς χώρας τὸ 20% τῶν προσφύγων πέθανε τὸν πρώτο χρόνο. Βλ. Renée Hirschon, ὁ.π., σ. 37.

4. Πληροφορία ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ ἔρευνα τῆς γράφουσας γιὰ τὸν ποντιακὸ ἑλληνισμὸ τῆς περιοχῆς Ἀθήνας-Πειραιᾶ, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε τὸ 1989.

5. Βλ. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*, Ἀθήνα 1962, σσ. 107-108.

λεσµα είναι ή άνυπαρξία, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, νέου κοινού γεωγραφικού χώρου άναφοράς, όπου θα μπορούσαν να µετεξελιχθούν τα διακριτικά τοπικά πολιτισµικά πρότυπα χωρίς την παρέµβαση διαδικασιών άφοµοίωσης από την περιβάλλουσα κοινωνία. Παρουσιάζεται εποµένως ή ιδιαιτερότητα να υπάρχουν στον έλλαδικό χώρο οµάδες µε έλληνική έθνική ταυτότητα που χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα τοπικά πολιτισµικά πρότυπα, χωρίς όμως να έχουν συγκεκριµένο γεωγραφικό χώρο άναφοράς. Η συλλογική ταυτότητα που διακρίνει αυτούς τους έλληνικούς πληθυσµούς δέν είναι έθνική ή έθνοτική, γιατί ή οµάδα άποτελεί τµήµα ευρύτερου έθνους και δέν είναι άπλά τοπική, γιατί έχει χαθεί ό γεωγραφικός χώρος άναφοράς.

Δηµιουργείται λοιπόν µιά σειρά από έρωτήµατα που άφορούν στις αίτιες και συνθήκες διαµόρφωσης και µετεξέλιξης αυτής της ιδιαίτερης συλλογικής ταυτότητας στον έλλαδικό χώρο κατά τό χρονικό διάστηµα που άκολουθεί τή µετανάστευση, τό περιεχόµένο της, την πορεία εξέλιξής της στα τελευταία έβδοµήντα χρόνια, τους παράγοντες δηµιουργίας και ίσχυροποίησης της στις νεότερες γενιές που έχουν γεννηθεί στο έλληνικό κράτος και τή σχέση της µε την ευρύτερη έθνική ταυτότητα. Η προσπάθεια να δοθεί άπάντηση στα παραπάνω έρωτήµατα, παρουσιάζει ένδιαφέρον, γιατί δέν έχουν πραγµατοποιηθεί παρόµοιες µελέτες. Ύπάρχει ένας περιορισµένος άριθµός έργασιών γύρω από τις διαδικασίες άφοµοίωσης και την κοινωνική κινητικότητα των πληθυσµών που κατάγονται από τις πατρίδες του έλληνισµού της Άνατολής, αλλά δέν έχουν µελετηθεί θέµατα διαµόρφωσης και µετεξέλιξης της ένδοεθνικής ιδιαιτερότητας που συνιστά τή συλλογική ταυτότητα αυτών των πληθυσµών. Ειδικότερα υπάρχουν µελέτες για τήν έπιρροή των έλληνικών προσφυγικών πληθυσµών στον έλλαδικό χώρο σε επίπεδο έθνολογικό, οικονοµικό, πολιτικό και πολιτισµικό, αλλά για τήν επίδραση της έλλαδικής κοινωνίας στη διαµόρφωση της ιδιαίτερης συλλογικής ταυτότητάς τους οι γνώσεις µας είναι πολύ περιορισµένες. Λίγα µόνο στοιχεία για τό ζήτηµα περιέχονται στη διατριβή της Renée Hirschon, που άναφέρεται στην κοινωνική ζωή των Μικρασιατικών προσφύγων στον Πειραιά⁶.

Στήν κατηγορία των παραπάνω οµάδων άνήκει και ό ποντιακός έλληνισµός, ό όποιος µετανάστευσε βίαια από τον ιστορικό Πόντο στο έλληνικό κράτος κατά τήν περίοδο 1918-1924. Η µετανάστευση µέσω των πρώην σοβιετικών παραλίων της Μαύρης Θάλασσας συνεχίστηκε µέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '20.

Στό κείµενο που άκολουθεί παρουσιάζονται λίγα δηµογραφικά και ιστορικά στοιχεία για τον ποντιακό έλληνισµό και γίνεται µία άναφορά στις αίτιες και συνθήκες διαµόρφωσης και εξέλιξης της ποντιακής ταυτότητας

6. Βλ. Renée Hirschon, ό.π. Επίσης όρισµένα στοιχεία, αλλά και µία σειρά έρωτηµάτων για θέµατα ταυτότητας παρουσιάζεται από τήν Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος κ.ά., «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Έντευκτήριο*, 8 (Όκτώβριος 1989), σσ. 39-57.

στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὰ τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια. Τὸ κείμενο ἐπικεντρώνεται κυρίως στὴν παρουσίαση τῆς ποντιακῆς ταυτότητας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται σήμερα ἀπὸ τὴν τρίτη γενιά. Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ ἐμπειρική ἔρευνα πὸν πραγματοποιήσα γιὰ τὴ συγγραφὴ διδακτορικῆς διατριβῆς⁷. Τὸ ἐρευνητικὸ ὕλικὸ ἀντλήθηκε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας. Ἡ ἐπιλογή τῆς ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ μελέτη τῶν μηχανισμῶν διατήρησης τῆς ταυτότητας μέσα ἀπὸ συνεχεῖς ἐπὶ δεκαετίες ἀναπροσαρμογῆς παρουσιάζει περισσότερο ἐνδιαφέρον στὸν πιὸ εὐνοϊκὸ χῶρο γιὰ τὶς διαδικασίες ἀφομοίωσης. Ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες τοῦ Πόντου ἡ περιοχὴ Ἀθήνας-Πειραιᾶ εἶναι ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο λειτουργοῦν ἀποτελεσματικότερα οἱ διαδικασίες ἀφομοίωσης, γιὰ τὸ ποσοστὸ ποντιακοῦ πληθυσμοῦ εἶναι μικρότερο καὶ πιὸ διασπαρμένον σὲ ἐπιμέρους δήμους καὶ κοινότητες ἀπ' ὅ,τι στὶς πόλεις τῆς Βόρειας Ἑλλάδας. Ἐπιπλέον ἡ Ἀθήνα εἶναι ὁ χῶρος πὸν συγκεντρώνει τὶς περισσότερες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἄτομα πὸν γεννήθηκαν καὶ μεγάλωσαν σὲ ἀμιγῶς ποντιακὰ χωριὰ τῆς βόρειας Ἑλλάδας καὶ μετανάστευσαν στὴν πρωτεύουσα κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὴν πλειονότητα τῶν Ποντίων μεταναστῶν ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση τῆς περιόδου 1965-1987, οἱ ὁποῖοι προτίμησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πρωτεύουσα, ὅπου οἱ δυνατότητες εὑρεσης ἐργασίας εἶναι μεγαλύτερες.

Πραγματοποιήθηκαν 92 συνεντεύξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες 17 μὲ ἄτομα πρώτης γενιάς ἀπὸ τὸ Μικρασιατικὸ Πόντο, 21 μὲ ἄτομα δευτέρας γενιάς, 21 μὲ ἄτομα τρίτης γενιάς καὶ 33 μὲ ἄτομα πρώτης γενιάς ἀπὸ τὴν πρώην Σοβιετικὴ Ἐνωση. Στὴν ἔρευνα χρησιμοποιήθηκε ἡ βιογραφικὴ προσέγγιση, ἡ ὁποία κρίνεται ὡς ἡ καταλληλότερη γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῶν συνεντεύξεων καὶ τὴν παρουσίαση τῶν συμπερασμάτων μὲ βάση τὴν κοινὴ ἐμπειρία σὲ θέματα ταυτότητας. Ἀπὸ αὐτὲς ἀντλήθηκαν κυρίως τὰ συμπεράσματα πὸν παρουσιάζονται, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἄλλες μέθοδοι, ὅπως συμμετοχικὴ παρατήρηση κατὰ τὴν περίοδο 1986-1992, συνεντεύξεις μὲ ἐκπροσώπους κρατικῶν φορέων γιὰ τὴ συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὶς συνθηκὲς ἀποκατάστασης ἀστῶν καὶ ἀγροτῶν Ποντίων προσφύγων καὶ ἐμπειρική ἔρευνα σὲ ἐπίπεδο ποντιακῶν συλλόγων στὴν περιοχὴ τοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος τῆς πρωτεύουσας.

Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ποντιακὸ Ἑλληνισμό

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση Ἀργυροπούλου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ὁ ἑλληνικὸς

7. Βλ. Μαρία Βεργέτη, «Ἐθνοτοπικὴ ταυτότητα: Ἡ περίπτωση τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου», Ἀθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιον Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, 1993.

πληθυσμός στον Πόντο ήταν 700.000. Όπως αναφέρει ο Γ. Βαλαβάνης, «Ο αριθμός ούτος είχε αναγνωρισθῆ ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως Κιαιμήλ πασσᾶ κατὰ τὸ 1912, ὅτε κατόπιν ἐπελθούσης συμφωνίας μετὰ τῶν Πατριαρχείων ὠρίσθη ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν τοῦ Πόντου ἐν πρωτοκόλλῳ εἰς ἑπτὰ. Ἦτοι εἰς βουλευτῆς ἐπὶ 100.000 κατοίκων.»⁸ Τὰ θύματα τῶν διωγμῶν τῶν Νεοτούρκων ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τὸ 1914 μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1924 ὑπολογίζονται σὲ 353.000 ἄτομα⁹. Ὅσοι κατορθῶνουν νὰ ἐπιβιώσουν ἀκολουθοῦν τὸ δρόμο τῆς διασπορᾶς μὲ κύρια κατεύθυνση τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν πρῶην Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀμερικὴ, τὴν ὑπόλοιπὴ Εὐρώπη καὶ τὴν Περσία (Ἰράν). Ἀπ' ὅσους ἔρχονται μέσω Συρίας στὴν Ἑλλάδα, κάποιοι σταματοῦν καὶ ἐγκαθίστανται στὴν Κύπρο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατανομὴ κατὰ χώρα ἐγκατάστασης τῶν 566 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὸ Σταυρὶ τοῦ Πόντου, τὴν ὁποία παρουσιάζει ὁ Δ. Παπαδόπουλος: 359 ἐγκαθίστανται στὴ Μακεδονία, 102 στὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα, 100 στὴ Ρωσία, 3 στὴν Περσία καὶ 2 στὴν Ἀμερικὴ¹⁰.

Τὸ σύνολο ὄσων μεταναστεύουν ἀπὸ τὸν Πόντο στὸν Καύκασο καὶ τὴν ὑπόλοιπὴ Ρωσία σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν ὑπολογίζεται σὲ 150.000¹¹ -250.000¹². Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς προστίθεται στὸν ἤδη ὑπάρχοντα ἐκεῖ ποντιακὸ πληθυσμὸ, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ 1918 ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὴν πρῶην Σοβιετικὴ Ἐνωση νὰ ἀνέρχεται σὲ 700.000 σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Αἴλιανό¹³, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸ 1921 τὴν πληθυσμιακὴ καὶ ἔδαφικὴ κατανομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Στὸ χάρτη τῆς διασπορᾶς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου παρουσιάζονται καὶ οἱ μεταγενέστερες μετακινήσεις ἀπὸ τὶς δημοκρατίες τῆς Γεωργίας, Ρωσίας καὶ Οὐκρανίας πρὸς τὶς δημοκρατίες τοῦ Οὐζμπεκιστάν, Καζαχστάν καὶ Κιργισίας, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦνται στὴ δεκαετία τοῦ '40.

Τὸ πρῶτο κύμα μαζικῆς μετανάστευσης ἀπὸ τὴν πρῶην Σοβιετικὴ Ἐνωση πρὸς τὴν Ἑλλάδα παρατηρεῖται ἀπὸ τὸ 1918 μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '20, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1921 μέχρι τὸ 1923¹⁴. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τοῦ Μικρασιατικοῦ Πόντου ποὺ ἔχουν καταφύγει στὴν πρῶην Σοβιετικὴ Ἐνωση λόγω τῶν διωγμῶν τῆς περιόδου 1914-1924, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ Πόντιους μόνιμα ἐγκατεστημένους σὲς περιοχὰς τῆς Ὑπερκαυκασίας (ση-

8. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, *Σύγχρονος γενικὴ ἱστορία τοῦ Πόντου*, 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 15.

9. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, ὁ.π., σ. 24.

10. Βλ. Anthony A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Λονδίνο 1980, σσ. 189-190.

11. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, ὁ.π., σσ. 12-13.

12. Ἰσ. Ν. Λαυρεντίδης, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐγκατάστασις τῶν ἐκ Πόντου Ἑλλήνων: Α'. Νομὸς Σερρῶν», *Ἀρχεῖον Πόντου*, τ. 29 (1968-1969), σ. 342.

13. Μιχ. Χρ. Αἴλιανός, *Τὸ ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Περιθάλψεως*, Ἀθήνα 1921, σ. 88.

14. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἀνέφερα.

μερινές δημοκρατίες τής Γεωργίας, Ἀρμενίας καὶ Ἀζερμπαϊτζάν), τής Οὐκρανίας καὶ τής Ρωσίας, πού καταφεύγουν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως ἡ Ὀκτωβριανὴ ἐπανάσταση τοῦ 1917, ἡ ἐθνικιστικὴ πολιτικὴ πού ἀσκεῖται ἀπὸ τοὺς μενσεβίκους στὴ Γεωργία¹⁵, ἡ προέλαση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὸν Καύκασο τὸ 1918¹⁶, ἡ βία, τὴν ὁποία ἡ ἄρμενικὴ κυβέρνησις ἀσκεῖ στὴ στρατολόγησή τους¹⁷ καὶ ἡ ἀποτυχημένη ἐκστρατεία τής Ἀντάντ στὴν Οὐκρανία ἐναντίον τῶν μπολσεβικικῶν στρατευμάτων τὸ 1919¹⁸. Τὰ μεταναστευτικὰ κύματα Ποντίων ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσις πρὸς τὴν Ἑλλάδα συνεχίζονται καὶ μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ '20. Τὰ μεγαλύτερα παρατηροῦνται τὸ 1939, κατὰ τὴν περίοδο 1965-1967 καὶ ἀπὸ τὸ 1988 μέχρι σήμερα.

Σύμφωνα μὲ τὴν πληθυσμιακὴ ἀπογραφή τοῦ 1928, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὴ Στατιστικὴ Ἐπετηρίδα τής Ἑλλάδας τοῦ 1930, ὁ ἀριθμὸς τῶν Ποντίων προσφύγων ἀνέρχεται σὲ 182.169. Σ' αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν 47.091 προσφύγων πού δηλώνουν τόπο καταγωγῆς τὸν Καύκασο. Οἱ Καυκάσιοι εἶναι Ἕλληνες ποντιακῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταναστεύσει οἱ ἴδιοι ἢ οἱ πρόγονοί τους στὸν Καύκασο καὶ εἶχαν μόνιμη ἢ προσωρινὴ ἐγκατάσταση στὴν περιοχὴ. Τὸ ὅτι οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὸν Καύκασο εἶναι Πόντιοι τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὴ σημαντικὴ μελέτη τῶν Μ. Μαραβελάκη καὶ Α. Βακαλόπουλου γιὰ τὶς προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης¹⁹, ὅπου παρουσιάζεται διεξοδικὴ καταγραφή τοῦ χῶρου καὶ τῶν προσφυγικῶν οἰκισμῶν γύρω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη οἱ 554 οἰκογένειες πού χαρακτηρίζονται «οἰκογένειαι ἐκ Καυκάσου» ἀπὸ τὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ἐποικισμοῦ μιλοῦν τὴν ποντιακὴ

15. Αὐτὸ ἀφορᾷ σὲ σημαντικὸ τμῆμα τοῦ ἑλληνοποντιακοῦ πληθυσμοῦ τῆς Τσάλκας, περιοχῆς τῆς ὀρεινῆς Γεωργίας. (Θ. Κεσιδης, «Ἡ ἐδαφικὴ διάταξη τῶν Ἑλλήνων τῆς ΕΣΣΔ», *Νέοι Καιροί: Σοβιετικὸ Πολιτικὸ Περιοδικό*, 3 (Μάρτης 1989), σ. 38).

16. Ἡ προσάρτηση τῆς περιοχῆς τοῦ Κάρς στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια πραγματοποιεῖται τὸ 1918. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς βλ. Χρῆστος Σαμουηλίδης, *Τὸ χρονικὸ τοῦ Κάρς*, Ἀθήνα χ.χ.

17. Γαβριὴλ Καραπατάκης, «Ὑπόμνημα περὶ τῶν Καυκασίων μεταναστῶν καὶ τῶν προσφύγων τοῦ Πόντου», *Ποντιακὴ Ἔστια*, 3 (Μάιος-Ἰούνιος 1975), σ. 29.

18. Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας μὲ 23.000 στρατιῶτες στὴν ἀποτυχημένη ἀντιμπολσεβικικὴ ἐκστρατεία τῆς Ἀντάντ (Ἰανουάριος-Μάιος 1919) ἔχει καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες, καθὼς χιλιάδες Ἕλληνες ἐγκαταλείπουν πανικόβλητοι τὰ σπίτια τους ἀκολουθώντας τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ἐκστρατείας στὶς ἑλληνοποντιακὲς κοινότητες τῆς περιοχῆς, βλ. Ἀλέξης Ἀλεξάνδρης, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση», σὺν Θάκος Βερέμης - Ὀδυσσεὺς Δημητρακόπουλος (ἐπιμ.), *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σσ. 440-441, καὶ Γεώργιος Η. Σακκάς, *Ἡ Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Τριπόλεως τοῦ Πόντου*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1979, σ. 218.

19. Μ. Μαραβελάκης καὶ Α. Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955.

διάλεκτο, ἔχουν ποντιακὰ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ τὰ μέλη τους ἔχουν γεννηθεῖ στὸ Μικρασιατικὸ Πόντο ἢ εἶναι ποντιακῆς καταγωγῆς. Ἐπομένως ἂν στὸν ἀριθμὸ τῶν Ποντίων προσφύγων προστεθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων ἀπὸ τὸν Καύκασο, τὸ σύνολο ἀνέρχεται σὲ 229.260 ἄτομα, δηλαδὴ ποσοστὸ 18,76% ἐπὶ τοῦ ὅλικου ἀριθμοῦ τῶν προσφύγων. Ἐπιπλέον, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ι. Λαυρεντίδης, σημαντικὸς ἀριθμὸς Ποντίων ἀπὸ τὸν Καύκασο στὴν ἀπογραφή τοῦ 1928 παρουσιάζεται ὡς ἀριθμὸς προσφύγων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Θράκη. Παραδείγματος χάρις, Πόντιοι πρόσφυγες, οἱ ὁποῖοι μεταναστεύουν ἀπὸ τὸν Καύκασο στὴν Ἑλλάδα τὸ 1919-1920, προωθοῦνται στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη καὶ ἐπιστρέφουν στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, καταγράφονται σὰν πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Θράκη²⁰. Γιὰ νὰ συνοψίσουμε, ὁ παρουσιαζόμενος σὲ συγκεκριμένους πηγές²¹ ἀριθμὸς τῶν 400.000 Ποντίων προσφύγων ποὺ ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ Μικρασιατικὸ Πόντο καὶ ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση στὴ δεκαετία τοῦ '20 δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑπερβολικὸς, κυρίως λόγω τοῦ μεγάλου ποσοστοῦ θνησιμότητος τῶν προσφύγων στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν ἑκπατρισμό.

Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Πόντου, ὡς πληθυσμὸς ἀγροτικὸς στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ του, ἀποκαθίσταται κυρίως ἀγροτικὰ²². Οἱ περισσότεροι ἐγκαθίστανται στὴ Βόρεια Ἑλλάδα, μὲ μεγαλύτερη πληθυσμιακὴ συγκέντρωση στὶς περιοχὲς Μακεδονίας καὶ Θράκης²³. Ἀστικὴ ἀποκατάσταση πραγματοποιεῖται στὴ Θεσσαλονίκη²⁴, στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά²⁵, στὴν Καβάλα, τὴ Δράμα, τὸ Κιλκίς, τὴν Κοζάνη καὶ ἄλλοῦ.

20. Βλ. Ἴσ. Ν. Λαυρεντίδης, ὁ.π., σ. 344.

21. Βλ. Χρήστος Σαμουηλίδης, *Ἱστορία τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 272. Ἐπίσης Ὁδ. Λαμπιδης, «Οἱ ἐκ τοῦ Πόντου Ἕλληνες κατὰ τὴν πενηκονταετιάν 1922-1972», *Ἀρχεῖον Πόντου*, τ. 32 (1973-1974), σσ. 16-17. Οἱ πηγὲς αὐτὲς ἀναφέρουν τὸν ἀριθμὸ τῶν 400.000 μόνο γιὰ τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Μικρασιατικὸ Πόντο.

22. Στὸ περιοδικὸ *Ἀρχεῖον Πόντου* παρουσιάζονται ἐργασίες γιὰ τοὺς τόπους ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται οἱ ἀκόλουθες: α) Δικαῖος Β. Βαγιακάκος, «Ἐγκατάστασις Ποντίων εἰς Λακωνίαν», ὁ.π., τ. 29 (1968-1969), σσ. 422-430, β) Ἀλέξανδρος Μ. Κοντοειδής, «Ἐγκαταστάσεις Ποντίων προσφύγων στὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ ἰδιαιτέρα στὴν Παραχελωίτιδα», ὁ.π., τ. 36 (1980), σσ. 253-255, γ) Ἴσ. Ν. Λαυρεντίδης, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐγκατάστασις, ὁ.π., τ. 29 (1968-1969), σσ. 341-382 καὶ δ) Παῦλος Χαρ. Τσακιρίδης, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐγκατάστασις τῶν ἐκ Πόντου Ἑλλήνων. Β' Νομὸς Κοζάνης», ὁ.π., τ. 32 (1973-1974), σσ. 337-349.

23. Παραδείγματος χάρις, στὸ νομὸ Κοζάνης ἡ ποσοστιαία ἀναλογία τοῦ προσφυγικοῦ πρὸς τὸν ὅλικὸ πληθυσμὸ εἶναι 45%. Ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τὸ 70% εἶναι Πόντιοι, βλ. Παῦλος Χαρ. Τσακιρίδης, ὁ.π., σ. 339. Ἐπίσης στὸ νομὸ Σερρῶν τὸ 48% εἶναι πρόσφυγες καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τὸ 1/3 Ποντοκαυκάσιοι, βλ. Ἴσ. Ν. Λαυρεντίδης, ὁ.π., σ. 381. Στὸ νομὸ Δράμας δημιουργοῦνται πολλὰ ποντιακὰ χωριά, βλ. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, ὁ.π., σ. 299. Οἱ περιοχὲς τῆς Μακεδονίας ποὺ συνορεύουν μὲ τὴ Βουλγαρία γεμίζουν ἀπὸ ποντιακὰ χωριά λόγω τῆς ὁμοιότητος τοῦ κλίματος καὶ τοῦ ἐδάφους μὲ τὸν Πόντο, βλ. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, ὁ.π., σ. 300.

24. Στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης ἐγκαθίσταται 30.000 ἄστοι Πόντιοι, βλ. *Ἀρχεῖον Πόντου*, τ. 3 (1931), σσ. 236-237.

Τὸ ὕψος του πληθυσμοῦ τῶν Ποντίων μεταναστῶν ἀπὸ τὴν πρῶην Σοβιετική Ἑνωσι, οἱ ὅποιοι ἐγκαθίστανται στὸ ἐλληνικὸ κράτος μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, εἶναι δύσκολο νὰ ὑπολογιστεῖ. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες τοῦ Πόντου ποὺ ἔρχονται τὸ 1939, τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης ἐλάχιστα. Σύμφωνα μὲ τὸν Α. Ζαπάντη 20.000 περίπου Ἑλληνίδες καὶ παιδιὰ μεταναστεύουν ἀπὸ τὴν πρῶην Σοβιετική Ἑνωσι στὴν Ἑλλάδα τὸ 1938²⁶. Δὲν ἀναφέρεται πόσα ἀπὸ τὰ ἄτομα αὐτὰ εἶναι Πόντιοι. Οἱ μετανάστες ἀπὸ τὶς κεντροασιατικὲς μουσουλμανικὲς δημοκρατίες τῆς περιόδου 1965-1988 ὑπολογίζονται σὲ 30.000²⁷. Τὸ 1988 ἐγκαθίστανται στὴν Ἑλλάδα 1.365 Πόντιοι ἀπὸ τὴν πρῶην Σοβιετική Ἑνωσι. Τὸ 1989 ὁ ἀριθμὸς τους ἀνέρχεται σὲ 6.791, τὸ 1990 σὲ 13.863, τὸ 1991 σὲ 11.420 καὶ τὸ 1992 σὲ 8.563 ἄτομα²⁸.

Ἡ ποντιακὴ ταυτότητα τῆς τρίτης γενιᾶς

Ἡ συλλογικὴ ταυτότητα τοῦ ἐλληνισμοῦ στὸν Πόντο ἦταν φυσικὰ ἐλληνική. Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τὴν εὐνοοῦσε. Τὸ 19^ο αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{οῦ} ἐπικρατοῦσε τὸ αἶτημα γιὰ ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση, δηλαδὴ γιὰ ἐνσωμάτωση στὸ ἐθνικὸ κράτος τοῦ συνόλου τοῦ ἐδάφους ἐπάνω στὸ ὁποῖο κατοικοῦσαν συμπαγεῖς ὁμοεθνεῖς πληθυσμοί. Στὴν περίπτωσι τῆς Ἑλλάδας ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία ἐκφράστηκε ἀπὸ τὴ «Μεγάλη Ἰδέα». Ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα ὡς παράγοντας ταύτισης καὶ κοινῆς δράσης ἀποτελοῦσε στοιχεῖο σημαντικότερο ἀπὸ τὴν τοπικὴ. Ἰσχυρὴ ἐθνικὴ ταυτότητα ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μεγάλη συνεκτικὴ δύναμη τοῦ ἐλλαδικοῦ καὶ ἐξωελλαδικοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς. Ἀκόμη καὶ οἱ προσπάθειες δημιουργίας τῆς Δημοκρατίας τοῦ Πόντου, ἐνὸς δηλαδὴ ξεχωριστοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, δὲν ἀντιστρατεύονταν στὸ αἶτημα γιὰ ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ κράτους, ἀλλὰ προέκυπταν ὡς ἡ μόνη δυνατὴ λύσι λόγω τῆς γεωγραφικῆς ἀπομόνωσης τοῦ ποντιακοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀπροθυμίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβασι στὴν περιοχὴ.

Ὁ ἰδιαιτερός πολιτισμὸς τῶν Ποντίων βιώνεταν ὡς ἐλληνικὸς καὶ ὀριοθετοῦσε κοινωνικὰ τὴν ταυτότητα, διαφοροποιώντας καὶ ἀντιδιαστέλλοντας τοὺς Ἑλληνες τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα ἄλλοεθνή κοινωνικὸ

25. Στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ ἐγκαθίστανται 35.000 ἄστοι Πόντιοι, βλ. Γεώργιος Κ. Βαλαβάνης, ὀ.π., σ. 300.

26. Βλ. Ἀνδρέας Η. Ζαπάντης, *Ἑλληνο-σοβιετικὲς σχέσεις 1917-1941*, (μτφρ. Ἄγγελος Σ. Βλάχος), Ἀθήνα 1989, σ. 341.

27. Ὁ ἀριθμὸς πρωτοπαρουσιάστηκε τὸ 1988 ἀπὸ ἐκπροσώπους συλλόγων Ποντίων ἀπὸ τὴν πρῶην Σοβιετικὴ Ἑνωσι, τῆς περιοχῆς Ἀθήνας-Πειραιᾶ.

28. Στοιχεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ὑποδοχῆς καὶ Ἀποκατάστασις Παλιννοστοῦντων Ὀμογενῶν Ἑλλήνων.

χώρο με τη θρησκεία, τη γλώσσα (στις περισσότερες περιοχές) και γενικότερα με τον τρόπο ζωής. Η λειτουργία της παράδοσης ήταν διπλή: και τον ελληνικό πληθυσμό έμπόδιζε να κινηθεί προς άλλα κοινωνικά σύνολα, περιορίζοντας έτσι τις δυνατότητες αλληλεπίδρασης μόνο μεταξύ των Έλλήνων, και λειτουργούσε ως άνασχετικός παράγοντας στις προσπάθειες διείσδυσης άλλοεθνών. Μ' αυτό τον τρόπο ισχυροποιόταν ή κοινωνική συνοχή και συνακόλουθα ή ελληνική έθνική ταυτότητα.

Στόν έλλαδικό χώρο ό τόπος καταγωγής για τους Έλληνες από τον Πόντο λειτουργεί ως στοιχείο αυτοαναγνώρισης και έτεροαναγνώρισης, χορηγεί ταυτότητα. Ταυτόχρονα αναπτύσσεται στό κάθε μέλος της κοινωνικής ομάδας ή συνείδηση ότι ή άτομική του ταυτότητα διαμορφώνεται από τό κοινό παρελθόν της ζωής στόν Πόντο, τις συνθήκες βίαιης μετανάστευσης και έγκατάστασης και από τά ιδιαίτερα προβλήματα ένταξης στην έλλαδική κοινωνία. Τά διακριτικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά πού διαφοροποιούν την ομάδα από τό υπόλοιπο έθνος άποτελούν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες κοινωνικής συνοχής, πού εκδηλώνεται με την ύποστήριξη και αλληλεγγύη των μελών στην προσπάθεια για έπιτυχημένη συμβίωσή τους με τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο.

Οί διαδικασίες ένταξης της πρώτης γενιάς στην έλλαδική κοινωνία παρουσιάζονται διαφορετικές στό οικονομικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο. Στο οικονομικό ή πρώτη γενιά γνωρίζει σταθερή σταδιακή βελτίωση, παρόλο πού αυτή τελικά έπιτυγχάνεται μετά από έπίπονες προσπάθειες πολλών έτών. Στο ιδεολογικό επίπεδο οί διαδικασίες ένταξης ύποστηρίζονται από την πανομοιότυπη παιδεία. Στόν Πόντο ή παιδεία του έλληνορθόδοξου πληθυσμού παρεχόταν με μεθόδους και προγράμματα πού έκπορευόταν από τό έθνικό κέντρο της Αθήνας²⁹. Η ύπαρξη κοινού συστήματος άξιών μέσω της εκπαίδευσης ενίσχυσε άποτελεσματικά την προσπάθεια ένσωμάτωσης στην έλλαδική κοινωνία. Παράλληλα τό ότι ή διδασκαλία των μαθημάτων στά σχολεία του Πόντου γινόταν στη νεοελληνική βοήθα όσους πρό-

29. Την εκπαίδευση στόν Πόντο είχαν ανάλαβει στελέχη πού εκπαιδούνταν στό Φροντιστήριο Τραπεζούντας κα' σέ ανώτατα ελληνικά ιδρύματα έξω από τό μικρασιατικό Πόντο, όπως στις θεολογικές σχολές Χάλκης και Σταυρού Ίεροσολύμων και στό Έθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τό τελευταίο από την ίδρυσή του τό 1837 έγινε ό βασικός φορέας διάδοσης της «Μεγάλης Ίδέας» στους ελληνικούς πληθυσμούς του έξωελλαδικού χώρου. Η άποστολή του, την όποία έπίτέλεσε με άποτελεσματικότατο τρόπο, συνίστατο στην έξαγωγή εκπαιδευτικών στελεχών και στην εκπαίδευση των ήγετικών στοιχείων του άλύτρωτου και παροικιακού ελληνισμού. Τά εκπαιδευτικά αυτά στελέχη, έχοντας τον έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος του ελληνισμού της Ανατολής, κατόρθωσαν εργαζόμενα συστηματικά για δεκαετίες νά μεταδώσουν την ιδεολογία πού έθετε τά θεμέλια της δημιουργίας κινημάτων με αίτημα την έλευθερία, αυτοδιάθεση ή ένωση των ελληνικών πληθυσμών με τό ελληνικό κράτος. Για τό ρόλο του Έθνικού Πανεπιστημίου στις άρχές του αιώνα βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Τό Έλληνικό Κράτος ως Έθνικό Κέντρο», στό Δ. Γ. Τσαούσης (έπιμ.), *Έλληνισμός - Έλληνικότητα: Ίδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σσ. 152-153.

σφυγες είχαν παρακολουθήσει τουλάχιστον κάποια χρόνια πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην επικοινωνία με τους ντόπιους.

Στό πολιτισμικό επίπεδο ο ρυθμός ένταξης είναι εξαιρετικά βραδύς. Ένταξη στο επίπεδο αυτό σημαίνει αφομοίωση στοιχείων του τρόπου ζωής της περιβάλλουσας κοινωνίας, τα οποία θεωρούνται καθοριστικά για την υποστήριξη των σχετικών διαδικασιών, όπως παράδειγματος χάρη η ικανότητα επικοινωνίας στη νεοελληνική γλώσσα. Είναι προφανές ότι, όταν πρόκειται για κοινωνική ομάδα με κάποια διακριτικά πολιτισμικά πρότυπα που προσπαθεί να ένταχθεί σε όμοιη κοινωνία με την οποία έχει σημαντικά πολιτισμικά στοιχεία κοινά, όπως τη θρησκεία, την οικογενειακή δομή κ.ά., η ένταξη συνεπφέρει απόβλυνση των ιδιαιτεροτήτων της έντασσόμενης κοινωνικής ομάδας, όχι όμως και απόβλεια της είσοποιου διαφοράς της. Η ένταξη μπορεί να επιτευχθεί με σεβασμό στην πολιτισμική και ιστορική ιδιαιτερότητα της ομάδας, η οποία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ατομικής ταυτότητας κάθε μέλους της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η προστασία της ιδιαιτερότητας της ομάδας δεν διασφαλίζεται. Δημιουργούνται άμιγη και μικτά ποντιακά χωριά και ποντιακοί οικισμοί και γειτονιές στις μεγάλες πόλεις, αλλά παρουσιάζεται διασπορά τους σε όλο τον έλλαδικό χώρο. Από τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, η χωροταξική διασπορά θίγει περισσότερο την ποντιακή διάλεκτο. Παράλληλα το έλληνικό κράτος, πιστό για δεκαετίες στο έλληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930, δεν υποστηρίζει την ιστορική μνήμη των Έλλήνων του Πόντου, στοιχείο επίσης απαραίτητο για τη διατήρηση της ιδιαιτερότητάς τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ιστορία του ποντιακού έλληνισμού αποτελεί για πρώτη φορά μέρος της ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το 1982.

Οι διαδικασίες ένταξης της πρώτης γενιάς σε οικονομικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο αλληλοεπηρεάζονται όχι μόνο γιατί τα τρία επίπεδα συνδέονται μεταξύ τους, αλλά και γιατί η προσφυγική ιδιότητα της ποντιακής ταυτότητας των αρχών του αιώνα καθορίζει την ταχύτητα του ρυθμού ένταξης. Το ιστορικό πλαίσιο της εποχής χαρακτηρίζεται από το διχασμό μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Η προσφυγική ιδιότητα της ποντιακής ταυτότητας αποτελεί ανασταλτικό στοιχείο στην προσπάθεια ένταξης, γιατί ο αδιάφορος μέχρι εχθρικός κοινωνικός περίγυρος εμποδίζει τους Πόντιους να εισδύσουν στις δουλειές και στις οικογένειες των ντόπιων. Η συμπεριφορά αυτή του κοινωνικού περιγύρου προκαλεί την ισχυροποίηση της κοινωνικής συνοχής της ομάδας, ως αποτέλεσμα της αντίδιαστολής. Ταυτόχρονα όμως η προσφυγική ιδιότητα οδηγεί τμήμα του πληθυσμού, του οποίου το μέγεθος είναι άγνωστο, στην προσπάθεια να αποβάλει την ιδιαιτερότητά του με στόχο την πλήρη ταύτιση με τον κοινωνικό περίγυρο. Για το τμήμα αυτό η ποντιακή ταυτότητα συνδέεται με την προσφυγική ιδιότητα και η κοινωνική άνοδος θεωρείται ότι προϋποθέτει την απόβλεια της. Είναι άγνωστο πόσα από τα άτομα αυτά αποφασίζουν αργότερα, όταν θα έχουν απόβλεια από όσα τους διαφοροποιούσαν πολιτισμικά και παράλληλα θα

έχουν ξεπεράσει το σύνδρομο του στερημένου πρόσφυγα, να διατηρήσουν και να διαδώσουν στη νεότερη γενιά την ιστορική τους μνήμη. Σύμφωνα με τις άφηγήσεις ατόμων πρώτης γενιάς που παρουσίασαν αυτή την τάση, ή επιστροφή τους αργότερα στην ιδιαιτερότητα οφείλεται στο ότι η τελευταία άποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ατομικής τους ταυτότητας. Η απάρνησή της τους προκαλούσε δυσάρεστα συναισθήματα, γιατί σήμαινε αποδοκιμασία αφενός της ίδιας της ύποστασής τους και αφετέρου του παρελθόντος και του παρόντος «των δικών τους ανθρώπων».

Παρά την προσπάθεια για ένταξη της πρώτης γενιάς μέσω της άφομοίωσης πολιτισμικών στοιχείων του κοινωνικού περίγυρου, ή ιδιαιτερότητα δε χάνεται. Η οικογένεια είναι ό καθοριστικός παράγοντας διατήρησης και ίσχυροποίησης της ταυτότητας στη δεύτερη και τρίτη γενιά, άκόμη και στην περίπτωση των μικτών γάμων. Άλλοι παράγοντες είναι ή ευρύτερη συγγένεια, τó κοινοτικό περιβάλλον στους ποντιακούς χώρους και ό έθνοτοπικός σύλλογος. Η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού έλληνισμού στον έλλαδικό χώρο εκφράζει μιá κοινωνικοψυχολογική αίσθηση ταύτισης που πηγάζει όχι μόνο από τó κοινό παρελθόν, αλλά και από τόν ιδιαίτερο τρόπο ένταξης και σχέσης της ομάδας σε έπίπεδο οικονομικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό με την ευρύτερη έλληνική έθνική ομάδα. Η ταυτότητα άποτελεί δυναμικό φαινόμενο που αναπροσαρμόζεται συνεχώς στο πλαίσιο της σχέσης της ομάδας με τόν κοινωνικό της περίγυρο. Η αναπροσαρμογή μπορεί να άφορα στη μετεξέλιξη των πολιτισμικών προτύπων ή στον έπαναπροσδιορισμό των κοινωνικών όρίων της ομάδας ή και στα δύο. Η μετεξέλιξη του περιεχομένου της συλλογικής ταυτότητας οφείλεται στην έπικράτηση διαφορετικών κριτηρίων σε διαφορετικές εποχές. Τό ιστορικό πλαίσιο και ή κρατούσα ιδεολογία άποτελούν σημαντικούς παράγοντες μετασχηματισμού της ταυτότητας.

Η πρώτη σημαντική άναπροσαρμογή της ποντιακής ταυτότητας μέσω του έπαναπροσδιορισμού των κοινωνικών όρίων της πραγματοποιείται στη δεκαετία του 1940. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος όριοθετεί μιá καινούργια εποχή, καθώς ή κρατούσα ιδεολογία τόν καιρό του πολέμου και της γερμανικής κατοχής εκφράζει τάση συσπείρωσης όλου του έθνους. Μετά την κατοχή τή διάσταση μεταξύ ντόπιων και προσφύγων διαδέχεται ή διάσταση μεταξύ δεξιάς και άριστεράς και οί Πόντιοι πλαισιώνουν και τις δύο παρατάξεις. Λόγω των ιστορικών γεγονότων της δεκαετίας του 1940 παρουσιάζονται οί άκόλουθες καταστάσεις: Σύμφωνα με την πρώτη, τά παιδιά των προσφύγων δέν γνωρίζουν τραυματικές έμπειρίες παρόμοιες μ' αυτές των γονιών τους. Αυτό σε συνδυασμό με την άπομάκρυνση από τó σύνδρομο του στερημένου πρόσφυγα οδηγεί σε έκδήλωση της ταυτότητας. Ύπάρχουν όμως περιπτώσεις κατά τις όποιες τά παιδιά βιώνουν την προσφυγική ιδιότητα της ποντιακής ταυτότητας άκριβώς λόγω των άναταραχών που έπικρατούν στην περίοδο μετά την κατοχή. Στις περιοχές που ζούν ό διχασμός μεταξύ άριστερών και δεξιών ένσωματώνει τó διχασμό μεταξύ προσφύγων

και γηγενῶν. Οἱ γηγενεῖς τῆς ἀντίπαλης παράταξης θυμοῦνται ἀμέσως τὸν παλιὸ διαχωρισμό, παρὰ τὸ ὅτι ἔχουν οἱ ἴδιοι Πόντιους στὶς γραμμὲς τους. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ χαρακτηρισμὸς «αὐτῆς» μπορεῖ νὰ ἀπευθύνεται καὶ πρὸς ἄτομο πού δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐπικοινωνεῖ στὰ ποντιακά. Τώρα πιά ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ διαφορετικοῦ καὶ κατώτερου, τοῦ γόνου προσφύγων. Ὑπάρχουν ἐπίσης περιπτώσεις μετατοπίσεων τοῦ πληθυσμοῦ ποντιακῶν χωριῶν σὲ χωριά ντόπιων, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ἡ δευτέρα γενιὰ βιώνει τὴν προσφυγικὴ ἰδιότητα.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῶν γεγονότων τῆς δεκαετίας τοῦ 1940 ἐπηρεάζουν περισσότερο τὴν ταυτότητα τῆς δευτέρας γενιᾶς παρὰ τῆς πρώτης, γιὰτι λόγῳ ἡλικίας ἢ πλειονότητα τῆς δευτέρας βιώνει, στὶς δεκαετίες πού ἀκολουθοῦν τὸν πόλεμο, τὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ ἀπέναντί της. Ἡ θετικὴ ἀλλαγὴ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ ὀφείλεται στὸν κοινὸ ἀγῶνα ἐναντίον τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς καὶ κατοχῆς καὶ στὴν ἀνοδικὴ κοινωνικὴ κινητικότητα τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία τὸν ἀποσυνδέει ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν στερημένων προσφύγων.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε, στὴ δεκαετία τοῦ 1940 ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ποντιακῆς ταυτότητας ἔγκειται στὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῶν κοινωνικῶν ὁρίων της. Δὲν ὑφίσταται πλέον ἡ προσφυγικὴ ἰδιότητα ὡς στοιχεῖο τῆς ταυτότητας. Αὐτὸ σημαίνει τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς κοινωνικῆς περιθωριοποίησης, ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρξε μόνο οἰκονομικὴ. Ταυτόχρονα ὁμως σημαίνει καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας κρίσης. Καθὼς ἡ πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ ποντιακὴ ἰδιαιτερότητα δὲν προστατεύονται ἀπὸ τὴν κρατικὴ πολιτικὴ, ἀρχίζει ἡ σταδιακὴ ἀπώλεια πολιτισμικῶν χαρακτηριστικῶν, π.χ. τῆς ποντιακῆς διαλέκτου, σὲ χώρους μὲ λίγο καὶ διεσπαρμένο ποντιακὸ πληθυσμό, ὅπως τὰ ἀστικά κέντρα.

Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 παρατηρεῖται νέα σημαντικὴ ἀναπροσαρμογὴ τῆς ταυτότητας στὴν τρίτη γενιά. Ἡ γενιά αὐτὴ διαμορφώνει μιὰ ἰδεολογία «γιὰ τὸ δικαίωμα στὴν ἰδιαιτερότητα», ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἱστορικὴ καὶ ὄχι μόνο πολιτισμικὴ³⁰ ἐνδοεθνικὴ διαφοροποίηση. Μέσω τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἰδιαίτερου ἱστορικοῦ παρελθόντος διαμορφώνεται μιὰ ἰδεολογία ἐθνισμοῦ, πού ἀφορᾷ στὴν εὐρύτερη ἑλληνικὴ ἐθνικὴ ὁμάδα. Τὸ περιεχόμενο τῆς ταυτότητας, δηλαδὴ τὸ ποιοὶ καὶ τί εἶναι οἱ Πόντιοι τῆς γενιᾶς αὐτῆς, δὲν ἀναφέρεται κυρίως ἢ μόνο στὰ πολιτισμικὰ πρότυπα. Ἐνα τμῆμα της τὸ ὁποῖο ἔχει μεγαλώσει σὲ ποντιακοὺς χώρους, βιώνει συνολικὰ τὴν ποντιακὴ παράδοση, ἀλλὰ τὰ ὑπόλοιπα μέλη δείχνουν προσήλωσι μόνον στὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορό. Ὁ ἰδιαίτερος πολιτισμὸς δια-

30. Ἡ δευτέρα γενιά ἀντιμετωπίζει τὴν ποντιακὴ ταυτότητα κυρίως ὡς πολιτισμικὴ ἰδιαιτερότητα. Ἡ κρατούσα ἰδεολογία τῶν δεκαετιῶν 1960 καὶ 1970, ἡ ὁποία ὑποστήριξε τὴ διάσωση καὶ προβολὴ τῆς λαϊκῆς παράδοσης, εὐνόησε αὐτὴ τὴν ἀντιμετώπιση.

τηρείται μονάχα στο βαθμό που μεταδόθηκε και εκδηλώνεται όχι μόνο επειδή αποτελεί στοιχείο της ατομικής ύποστασης, αλλά και για να επιβεβαιώσει την ένταξη στην ομάδα. Η εκδήλωση των πολιτισμικών προτύπων αποτελεί μορφή δράσης, η οποία εκφράζει και ενισχύει το συναίσθημα θετικής ταύτισης με τα υπόλοιπα μέλη. Παραδείγματος χάρη, άτομα τα οποία δεν μπορούν να επικοινωνήσουν στα ποντιακά, όταν μιλούν με άλλους Πόντιους δίνουν το μήνυμα της καταγωγής παρεμβάλλοντας ποντιακές λέξεις στη συζήτηση. Η ακόλουθη δήλωση είναι χαρακτηριστική:

«Πάντα μου άρεσε να άκούω λύρα και να χορεύω ποντιακά. Όταν ήμουν μικρή, πήγαινα με τους γονείς μου σε εκδρομές του συλλόγου, συμμετείχα στις πολιτιστικές εκδηλώσεις που έκανε ο σύλλογος. Ποντιακά δε μιλώ, γνωρίζω μόνο λίγες λέξεις. Τόσο όμως εγώ, όσο και οι φίλοι μου, όταν είμαστε μόνο Πόντιοι ή σε κάποιο χώρο όπου οι περισσότεροι είναι Πόντιοι, παρεμβάλλουμε στη συζήτηση όσες ποντιακές λέξεις ξέρουμε.»

Η ιστορική μνήμη έχει χαθεί για ένα τμήμα της γενιάς αυτής. Υπάρχει μόνο η γνώση του ονόματος της ιδιαίτερης πατρίδας των παππούδων και γιαγιάδων στον Πόντο και αναμνήσεις από τις διώξεις της οικογένειας, οι οποίες όμως πολλές φορές στερούνται χρονολογικής ακρίβειας. Ένα άλλο τμήμα της γενιάς αυτής σε κάποια στιγμή της ζωής του αισθάνεται την ανάγκη εμπλουτισμού και ενίσχυσης της ιστορικής μνήμης, γιατί τόσο τα πολιτισμικά πρότυπα όσο και η συλλογική μνήμη με την πάροδο του χρόνου, όπως ήταν φυσικό έλλωστε, ξεθώριασαν. Η βασική αιτία αυτής της αναδρομής κατά την μαρτυρία μεγάλου αριθμού ερωτωμένων ήταν ο θάνατος του παππού ή της γιαγιάς ή το πρώτο ταξίδι στον Πόντο, σημείο-τομή στη ζωή τους. Οι ακόλουθες δύο δηλώσεις είναι αντιπροσωπευτικές. Η πρώτη αναφέρεται στις συνέπειες του θανάτου της πρώτης γενιάς και η δεύτερη στις συνέπειες του ταξιδιού στον Πόντο:

«Η γιαγιά μου ήταν πάντα στο σπίτι. Μιλούσε ποντιακά, συνήθιζε να μου διηγείται όσα είχε ζήσει στον Πόντο. Εγώ και η αδερφή μου είμαστε πολύ δεμένες μαζί της. Μιλούσαμε ελληνικά, από τη γιαγιά είχαμε μάθει μόνο λίγες ποντιακές φράσεις. Όταν πέθανε ήμουν δεκαεννιά χρονών. Τότε άρχισε να μου είναι πολύ απαραίτητο οτιδήποτε τη θύμιζε. Άρχισα να νιώθω την ανάγκη να μπορώ να επικοινωνήσω στα ποντιακά. Αλλά τόσο εγώ, όσο και όσοι από τους φίλους μου είναι Πόντιοι, γνωρίζουμε μόνο λίγες ποντιακές λέξεις. Αλλά χορεύουμε ποντιακά και μιλάμε για τις πορείες των οικογενειών μας από τον Πόντο μέχρι την Ελλάδα. Βιβλία ιστορίας υπήρχαν πάντα στο σπίτι, αλλά άφοτου πέθανε η γιαγιά άρχισα να ενδιαφέρονται περισσότερο και για την ιστορία.»

«Από μικρός ήθελα να γνωρίσω τον Πόντο. Αισθανόμουν δεμένος με την περιοχή, συζητούσα για το ταξίδι με τον παππού μου, ο οποίος μου είχε διηγηθεί τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του. Τελικά το ταξίδι δεν το πραγματοποιήσα με τον παππού μου γιατί πέθανε, αλλά με το θείο μου, ο οποίος είχε αναγκαστεί να φύγει από εκεί σε ηλικία οκτώ χρόνων. Πήγαμε στο χωριό και βρήκαμε το πατρικό σπίτι. Ο θεός μου ήταν σαν χαμένος, αλλά και εγώ ήμουν σε μία πολύ έντονη συναισθηματι-

κή κατάσταση, γιατί γνώριζα τὸ χῶρο μέσω τῶν περιγραφῶν. Ὄταν γύρισα στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε νὰ μὲ ἀπασχολεῖ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐρωτήματα, ὅπως ποιά εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ εὐρύτερου Πόντου καὶ ὄχι μόνο τοῦ συγκεκριμένου χωριοῦ, γιατί δὲν γνωρίζω αὐτὴ τὴν ἱστορία, γιατί ἡ ἱστορία τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστή, τι μπορῶ νὰ κάνω ἐγώ, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ αἴσθησις τῆς ἀπώλειας ἢ ἔστω τοῦ ἀδικου, τῆς μὴ δικαίωσης τῆς ἀπώλειας τῆς πατρίδας. Τὶ καὶ πῶς μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ διεκδικηθεῖ κάτι τώρα.»

Ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος προκαλεῖ ἰσχυροποίηση τῆς ταυτότητος, γιατί παρέχει στὰ μέλη τῆ συλλογικῆ δυνατότητα τῆς αὐτοεπιβεβαίωσής τους ὡς ἀτόμων ποὺ δροῦν καὶ συνεχῶς διαμορφώνουν τὴν ταυτότητα ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς ἰσορροπίας τους ἀνάμεσα στὴν αὐτοαναγνώριση καὶ ἑτεροαναγνώριση. Οἱ ἀκόλουθες δηλώσεις εἶναι χαρακτηριστικές:

«Γιὰ τὴν ἱστορία γνώριζα ἐλάχιστα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Μόνος μου ἄρχισα νὰ διαβάζω βιβλία γιὰ τὸν ποντιακὸ ἑλληνισμό. Ὅσο περισσότερο διάβαζα, τόσο καλύτερα αἰσθανόμουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου. Ἐπιπλέον μποροῦσα νὰ πῶ στοὺς ἄλλους ποιοὶ εἴμαστε ἐμεῖς οἱ Πόντιοι. Εἶμαι μέλος ποντιακοῦ συλλόγου ὄχι γιὰ νὰ μάθω τοὺς χοροὺς ἢ τὴν ἱστορία, αὐτὰ τὰ γνωρίζω ἐπειδὴ μεγάλωσα σὲ ποντιακὸ χωριὸ καὶ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ διάβασμα, ἀλλὰ γιατί θέλω νὰ ἔχω κοινὲς δραστηριότητες μὲ τοὺς ἄλλους Πόντιους, οἱ ὁποῖες νὰ στοχεύουν στὴν προβολὴ τοῦ ποντιακοῦ στοιχείου. Νὰ ἐνημερωθοῦν οἱ ἄλλοι γιὰ τὸ ποιοὶ εἴμαστε. Νὰ γίνει γνωστὴ ἡ παρουσία, ὁ πολιτισμὸς, ἡ ἱστορία, τὰ προβλήματα μάς.»

«Γιὰ τὴν ἱστορία γνώριζα ἀπὸ τίς ἀφηγήσεις τῆς οἰκογένειας. Ὄταν ἦμουν φοιτητῆς διάβαζα βιβλία ποντιακῆς ἱστορίας. Ἀνῆκω στοὺς φοιτητὲς τῆς περιόδου ἀνάμεσα στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 καὶ τίς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Τὴν περίοδο αὐτὴ ὑπῆρχε στὰ πανεπιστήμια ἔντονη πολιτικοποίηση. Ἀνῆκα σὲ ἓνα πολιτικὸ χῶρο ὁ ὁποῖος χαρακτηριζόταν ἀπὸ εὐαισθησία ἀπέναντι σὲ λαοὺς ποὺ εἶχαν αἰτήματα καὶ κινήματα αὐτοδιάθεσης. Ὁ ἴδιος ὅμως αὐτὸς πολιτικὸς χῶρος, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε μὲ ἀλληλεγγύη τὰ αἰτήματα διεκδίκησης τῆς ἰδιαιτερότητας ξένων λαῶν, δὲν ἔδειχνε κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς διωγμοὺς ποὺ εἶχε ὑποστειῖ ὁ δικὸς μας λαὸς ἢ κινδυνεύαμε νὰ ὑποστοῦμε πάλι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι σὲ μιὰ ἐποχὴ ἔντασης τῶν σχέσεων μὰς μὲ τὸ τουρκικὸ κράτος. Ὅσο περισσότερο διάβαζα βιβλία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα, τόσο περισσότερο καταλάβαινα τὴν ὁμοιότητα τῆς ἱστορίας τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν ἱστορία ἄλλων λαῶν τοὺς ὁποῖους ὑπερασπιζόμουν γιὰ χρόνια. Οἱ Πόντιοι στὴν προσπάθεια νὰ ἀντισταθοῦν στὴ συστηματικὴ ἐξόντωσή τους ἀπὸ τὸ νεοτουρκικὸ κράτος εἶχαν ἀναπτύξει, χωρὶς καμιὰ βοήθεια ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἐθνικοαπελευθερωτικὸ κίνημα. Ἀρχισα νὰ σκέφτομαι ὅτι ἀφοῦ οἱ δικοὶ μου ἄνθρωποι εἶχαν μιὰ τέτοια ἱστορία, ἴσως θὰ ἔπρεπε, ἀντὶ νὰ ἀσχολοῦμαι μὲ τοὺς Λατινοαμερικανούς, νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τοὺς Ἕλληνες. Παράλληλα, δὲν μποροῦσα νὰ ἐξηγήσω γιατί δὲν εἶχα πληροφορηθεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τὸ κρατικὸ σύστημα παιδείας καὶ ἀναρωτιόμουν τι θὰ μποροῦσα νὰ κάνω τώρα ἐγὼ σὰν ἄτομο, ὥστε νὰ ἐνημερωθοῦν καὶ ἄλλοι γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ποντίων. Οἱ Ἀρμένιοι θυμοῦνται καὶ θυμίζουσι σ' ὅλο τὸν κόσμον τὴ γενοκτονία ποὺ ὑπέστησαν, ἐμεῖς δὲν πρέπει νὰ τὴ θυμόμαστε; Δὲν γνώριζα τίποτα γιὰ τὸν ὄργανωμένο ποντιακὸ χῶρο. Μόνος μου ἀποφάσισα νὰ παρακολουθῆσω τὸ 1985 τίς ἐργασίες τοῦ

πρώτου παγκοσμίου συνεδρίου του ποντιακού έλληνισμού. 'Από τότε άρχισα να μετέχω σ' όλες τις συλλογικές έκδηλώσεις για την προβολή της ιστορίας. Προκάλεσα συζητήσεις όπου άνακοίνωσα τον προβληματισμό μου και είδα ότι και άλλοι, νέοι κυρίως Πόντιοι, είχαν τις ίδιες άνησυχίες. Σήμερα ο άριθμός των ατόμων που θέλουν τουλάχιστον στον κύκλο των γνωστών μου, να γνωρίσουν καλύτερα και να προβάλουν την ιστορία μ' αυτή την όπτική είναι πολύ μεγαλύτερος από ό,τι τρία-τέσσερα χρόνια πρωτότερα.»

'Η ποντιακή ταυτότητα δέν αντιμετωπίζεται μόνο ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα, αλλά και ως σύνδεση με τó ιστορικό παρελθόν, που είναι καθοριστική για τή σημερινή ύπόσταση των μελών της ομάδας. Παρουσιάζεται δηλαδή τó φαινόμενο άτομα που δέν διαφέρουν από τον υπόλοιπο έλληνισμό στο οικονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό επίπεδο (με τήν έννοια του μη ευδιάκριτου της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και της ευρείας άποδοχής της λαϊκής παράδοσης) να δηλώνουν ότι τά ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν πριν από έξήντα και έβδομήντα χρόνια σε έναν τόπο από τον όποιο δέν έχουν προσωπικά βιώματα είναι καθοριστικά για τήν ύπόστασή τους. 'Εκφράστηκαν αίτήματα προς τó κράτος για ύποστηρίξη της ιστορικής και πολιτισμικής ποντιακής ιδιαιτερότητας. 'Επανελημμένα διατυπώθηκε ή θέση ότι άν τó έλληνικό κράτος λειτουργούσε σύμφωνα με τόν έθνικό του ρόλο, έδειχνε δηλαδή τήν ίδια αγάπη για τó μικρασιατικό έλληνισμό όπως για τόν παλαιοελλαδικό, θά είχε φροντίσει δεκαετίες πριν για όσα σήμερα διατυπώνονται με μορφή αιτημάτων για γνωστοποίηση και προβολή της ιστορίας και του πολιτισμού.

'Ενας άριθμός έρωτωμένων χαρακτήρισε τήν προσωπική άναζήτηση για τó ιστορικό παρελθόν ως «έπαναποντιοποίηση». Τά άτομα αυτά τόνισαν ότι οί γονείς τους δέν δήλωναν τήν καταγωγή τους ούτε τηρούσαν κάποια ποντιακά έθιμα, τά αδέρφια τους δέν δηλώνουν ότι είναι Πόντιοι, και μόνο οί ίδιοι απέκτησαν μέσω συναναστροφών με άλλους Πόντιους και έπειτα από μελέτη της ιστορίας τó συναίσθημα της ύπερηφάνειας για τήν καταγωγή τους, τó όποιο τώρα επιθυμούν να διατηρήσουν και να μεταδώσουν στα παιδιά τους. Τήν ίδια εποχή ο όρος «έπαναποντιοποίηση» παρουσιαζόταν σε όρισμένα ποντιακά έντυπα και εφημερίδες και είχε άρχισει να προωθεείται λίγα χρόνια πριν από τήν ιδεολογία συγκεκριμένων συλλόγων, οί όποιοι μιλούσαν για «στροφή της νεολαίας προς τά ποντιακά». Πρέπει να τονιστεί ότι στήν παρούσα έρευνα κανείς από τούς έρωτώμενους, συμπεριλαμβανομένων και όσων μιλούσαν για «έπαναποντιοποίηση», δέν είχε στερηθεί από τήν οικογένεια τó έρέθισμα ώστε να έκδηλώσει άργότερα προσωπικό ενδιαφέρον για τόν ποντιακό έλληνισμό. 'Η ταυτότητα σ' όλες τις περιπτώσεις έκδηλώθηκε από μέλη οικογενειών στα όποια, άν όχι ή δεύτερη γενιά, ή πρώτη τουλάχιστο φρόντισε να μεταδώσει στα έγγονία στοιχειά ιστορίας και οικογενειακές στιγμές που χαρακτηρίζονταν από τά ποντιακά πολιτισμικά πρότυπα. 'Η οικογένεια παραμένει ο καθοριστικός παράγοντας διατήρησης και διάδοσης της ταυτότητας και στήν τρίτη γενιά. 'Επίσης, αυτή ή

«έπαναποντιοποίηση» σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων ὀφείλεται σὲ προτροπὲς συγγενῶν γιὰ συναναστροφή μὲ ἄλλους Πόντιους καὶ γνωριμιά μὲ ποντιακοὺς κοινωνικοὺς χώρους, ὅπως π.χ. ποντιακὰ κέντρα διασκέδασης καὶ ποντιακοὺς συλλόγους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις δεύτερης γενιᾶς, ἡ ὁποία προσπαθοῦσε νὰ κρύψει τὴν ποντιακὴ καταγωγή, τὰ παιδιά μποροῦσαν νὰ ἀντλήσουν πληροφορίες γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὸν παπποῦ ἢ τὴν γιαγιά.

Ὁ ἰδιαίτερος δεσμὸς τῶν μελῶν τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν δηλώνει τάση ἀπόσχισης ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἑλληνικὴ ὁμάδα. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ ψυχολογικὴ ταύτιση ποῦ ἐκφράζει τὴν ποντιακὴ ταυτότητα ἀφορᾷ στοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ ὄχι σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες γενικά, καὶ στὶς τρεῖς γενιὲς παραμένει ἡ ἀναφορὰ στὴν εὐρύτερη ἑλληνικὴ ὁμάδα ὡς «τὸ ἔθνος μας» καὶ «οἱ δικοὶ μας».

Ἡ ποντιακὴ ταυτότητα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ἐκφράζεται ὡς δικαίωμα στὴν πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα. Τὸ αἴτημα αὐτὸ δὲν δηλώνει τάση ἀπόσχισης, ἀντίθετα ἡ διεκδίκησή του ἀποτελεῖ παράγοντα ἰσχυροποίησης τῆς κοινῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἡ ἐνότητα ἐξασφαλίζεται μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαιτερότητα, γιατί ἡ τελευταία ἀντιμετωπίζεται ὡς ἡ μετεξέλιξη τῆς κοινῆς ἀρχικῆς συλλογικῆς ταυτότητας σὲ διαφορετικοὺς γεωγραφικοὺς χώρους. Μὲ τὴ διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος στὴν ἰδιαιτερότητα δηλώνεται ταυτόχρονα ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὸ κοινὸ μὲ τὴν εὐρύτερη ἐθνικὴ ὁμάδα μέλλον. Διαμορφώνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ ἰδεολογία ἐθνισμοῦ καὶ ὄχι τοπικισμοῦ. Ἡ ἀκόλουθη δήλωση εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ:

«Εἶμαι Ἕλληνας, ποῦ αἰσθάνομαι δεμένος μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ποῦ εἶναι ὁ ποντιακὸς ἑλληνισμὸς. Μέσω τῆς γνώσης τῆς ἱστορίας ποῦ μόνος μου ἀπόκτησα —τὸ κράτος μέχρι πρόσφατα ἀδιαφοροῦσε τελειῶς γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰστορικῆς μας μνήμης— ἔχω τὴν αἴσθηση τοῦ ἀδικαιώτου αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ δικοὶ μας ὑπέστησαν γενοκτονία καὶ ἐμεῖς δὲν τὸ ξέρουμε. Μὲ τὸ “εμεῖς” ἐννοῶ τοὺς Ἕλληνες, ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ Πόντιοι ποῦ τὸ ἀγνοοῦν καὶ ἀπλῶς τοὺς ἔχει μεταδοθεῖ ἡ πορεία τῆς οἰκογένειας. Σήμερα ἔρχονται νέοι πρόσφυγες, οἱ Πόντιοι ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Εἶναι ὁ ἴδιος πληθυσμὸς ποῦ ὑπέστη καὶ τὶς σταλινικὲς διώξεις καὶ τώρα περιθωριοποιεῖται στὴν πατρίδα, στὴν ὁποία ἐπιθυμοῦσε νὰ καταφύγει. Πόσοι ξέρουν τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ; Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ποῦ ἀντιμετωπίζουμε τόσο σοβαρὰ ἐθνικὰ προβλήματα —ἀμφισβητεῖται ἡ ἑλληνικότητα τοῦ Αἰγαίου, ἡ Κύπρος εἶναι ἀκόμη ὑπὸ τουρκικὴ κατοχὴ— ἐπιβάλλεται νὰ γνωρίζουμε τὴν ἱστορία μας. Τὸ αἴτημα ἀναγνώρισης ἀπὸ τὴ διεθνή κοινότητα τῆς γενοκτονίας τοῦ ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῶν Νεοτούρκων πρέπει νὰ γίνῃ αἴτημα ὄλων τῶν Ἑλλήνων, γιατί ἀφορᾷ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες.»

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ ἀναζήτηση καὶ γνωστοποίηση στὴν εὐρύτερη κοινωνία τῆς ἰδιαίτερης ἱστορίας ἀποτελεῖ μορφή δράσης, ἡ ὁποία προκαλεῖ στὰ ἄτομα τρίτης γενιᾶς ἰκανοποίηση καὶ προσδίδει προσωπικὴ ἀξία. Παράλληλα, καθὼς ὁ ἰδιαίτερος πολιτισμὸς φθίνει καὶ ἡ πρώτη γενιὰ χάνεται, ἡ τρίτη γενιὰ αἰσθάνεται ὅτι ἂν χαθεῖ ἡ ἱστορικὴ μνήμη, κινδυνεύει ἡ ἴδια ἡ

υπόσταση του ποντιακού ελληνισμού. Το ότι όμως αυτή η αναπροσαρμογή της ταυτότητας παρουσιάζεται τη συγκεκριμένη δεκαετία δεν θα πρέπει να αποδοθεί μόνο στο ότι η πλειονότητα της πρώτης γενιάς δεν ζει πιά. Θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στο ιστορικό πλαίσιο, το οποίο χαρακτηρίζεται από ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και από τη σχέση της ομάδας με τους Πόντιους μετανάστες από τη Σοβιετική Ένωση. Όσον αφορά στο πρώτο, τόσο η πολιτική εξουσία όσο και η κοινωνία μετά την τουρκική εισβολή και κατοχή του 40% της ανεξάρτητης Κυπριακής Δημοκρατίας το 1974 είναι δύσπιστες ως προς την ελληνοτουρκική φιλία. Το σύμφωνο φιλίας και συνεργασίας μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού κράτους του 1930 έχει χάσει την αξιοπιστία του. Οι κατά καιρούς προσπάθειες τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 για ουσιαστική επίλυση των διαφορών αποτυγχάνουν. Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο οι Πόντιοι υποστηρίζουν τις εκδηλώσεις συλλογικών φορέων, στις οποίες καταγγέλλεται η πολιτική του τουρκικού κράτους των αρχών του αιώνα και οι μετέπειτα ενέργειές του σε βάρος του ελληνισμού. Σχεδόν όλα τα μέλη της τρίτης γενιάς δήλωσαν περίπου τα ακόλουθα:

«Η γνώση της ιστορίας μου έδωσε ένα πρόσθετο συναίσθημα υπερηφάνειας. Μπορούσα να εξηγήσω στους άλλους ποιοί είμαστε, όχι μόνο αναφέροντας τη διαφορετική μουσική και τους χορούς. Οι άλλοι Έλληνες εντυπωσιάζονταν με αυτά που άκουγαν. Γενικά σήμερα υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για οτιδήποτε αφορά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η ιστορική μας πορεία σε μια εποχή επικίνδυνη για τα έθνικά μας θέματα προκαλεί το συναίσθημα της ανάγκης για συσπείρωση όλων μας. Στις ανοικτές εκδηλώσεις για την ιστορία μας σε πλατείες και σε θέατρα έρχονται Έλληνες που δεν είναι Πόντιοι, οι οποίοι θέλουν να ενημερωθούν. Ακόμη και το κράτος, το οποίο μόλις πρόσφατα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, άρχισε να παρέχει σ' όλους τους Έλληνες κάποιες πληροφορίες για την ιστορία του ποντιακού ελληνισμού μέσω των σχολικών βιβλίων, δείχνει τελευταία το ενδιαφέρον του για την προώθηση παρόμοιων εκδηλώσεων. Παράδειγμα είναι η κήρυξη της έναρξης των παγκόσμιων συνεδρίων μας από τον πρωθυπουργό.»

Όσον αφορά στους Πόντιους μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, τα μετά το 1965 μεταναστευτικά κύματα φανερώνουν την υπαρξη τμήματος της ομάδας που συνεχίζει να καταφεύγει στο ελληνικό κράτος. Το 1989 που πραγματοποιήθηκε η έμπειρική έρευνα, ο έλλαδικός ποντιακός ελληνισμός μόλις είχε αρχίσει να αναζητά την ιστορική συγγένεια και να αναρωτιέται για το «πόσοι είναι» και «πόσοι από αυτούς κατάγονται από άτομα που κατέφυγαν στη Σοβιετική Ένωση από τον Ιστορικό Πόντο την εποχή των διωγμών». Στα τρία τελευταία χρόνια το ιστορικό πλαίσιο χαρακτηρίστηκε από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και την έξαρση του εθνισμού στα Βαλκάνια. Μετά το 1991 άρχισε να γίνεται εμφανές αυτό που μόλις διακρινόταν δύο χρόνια πριν, ότι δηλαδή, όπως δηλώνουν άτομα τρίτης γενιάς, «ο έρχομός των μεταναστών διατηρεί ανοικτό το Μικρασιατικό». Η ιστορική και πολιτισμική σύνδεση των Ποντίων του ελληνικού

κράτους με Πόντιους μετανάστες πρώτης γενιάς οι οποίοι προέρχονται από γεωγραφικό χώρο που είναι ή φυσική προέκταση του Ίστορικού Πόντου — άκόμενη και οι μετανάστες από την κεντρική Άσία κατάγονται από τα σοβιετικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας— ανανεώνει το δεσμό με τον Ίστορικό Πόντο.

Ίσως ή ιδιαιτερότητα του ποντιακού έλληνισμού σε σχέση με τις άλλες έλληνικές ομάδες προσφύγων των άρχων του αιώνα να συνίσταται στο ότι παρά την κοινή πίστη για το αντίθετο, ο γεωγραφικός χώρος άναφοράς δεν είχε χαθεί ολοκληρωτικά. Τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα από την πρώην Σοβιετική Ένωση του 1939, του 1965 και του 1988 (το όποιο συνεχίζεται μέχρι σήμερα) κρατούν ζωντανή την ανάμνηση του Ίστορικού Πόντου και παράλληλα πλαισιώνουν το έλλαδικό ποντιακό στοιχείο με φορείς του ιδιαίτερου πολιτισμού, όπως αυτός έχει εξελιχθεί από συμπαγείς ομάδες σε διαφορετικούς γεωγραφικούς χώρους. Πρέπει να τονιστεί ότι οι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση άποτελούν άνομοιογενή πληθυσμό, επειδή ή συλλογική ταυτότητα διαμορφώνεται από τη σχέση της ομάδας με τον κοινωνικό περίγυρο. Στην προκειμένη περίπτωση ο κοινωνικός περίγυρος είναι πολύ διαφορετικός στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας άπ' ό,τι στην Κεντρική Άσία. Οι μετανάστες της περιόδου 1965-1987, δε γνωρίζουν σε σημαντικό ποσοστό την ιστορική σχέση με τον Μικρασιατικό Πόντο. Στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των Ποντίων αυτών στην Ελλάδα συμβάλλουν άποφασιστικά δύο παράγοντες: ή δημιουργία βαθύτερης ιστορικής συνείδησης που τους συνδέει με τους ύπόλοιπους Πόντιους του έλλαδικού χώρου και οι μεγάλες άλλαγές που συνεπάγεται ή μετανάστευση. Ταυτόχρονα ο ίδιος πληθυσμός είναι φορέας ποντιακών πολιτισμικών προτύπων. Οι γάμοι με μέλη της τρίτης γενιάς είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε περιοχές οι οποίες παρουσιάζουν σημαντική πληθυσμιακή συγκέντρωση νέων μεταναστών. Τα άτομα τρίτης γενιάς μαθαίνουν με τη βοήθεια των συζύγων τους να μιλούν ποντιακά και στη συνέχεια προσπαθούν να μεταδώσουν αυτήν την ικανότητα έπικοινωνίας και στα παιδιά τους. Η άκόλουθη δήλωση είναι αντιπροσωπευτική:

«Έχω παντρευτεί Πόντια από τη Σοβιετική Ένωση. Έγώ δε γνώριζα τα ποντιακά. Οι γονείς μου δε μιλούσαν ποντιακά στο σπίτι. Η γυναίκα μου ήρθε στην Ελλάδα με τους γονείς της το 1965. Μόνο ποντιακά μιλούσαν. Κοντά τους τα έμαθα κι εγώ. Νοιώθω πολύ τυχερός που τα παιδιά μου μεγαλώνουν με τη βοήθεια της πεθεράς μου και μαθαίνουν κι αυτά να έπικοινωνούν στα ποντιακά.»

Έξαιρετικά ενδιαφέρουσες θα ήσαν δύο μελλοντικές έρευνες που θα μπορούσαν να διεξαχθούν στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Η πρώτη θα μπορούσε, θέτοντας στους ίδιους Πόντιους δεύτερης και τρίτης γενιάς τα ίδια ερωτήματα σχετικά με την ποντιακή ταυτότητα, να αναλύσει μετά από μια περίοδο ιστορικών άλλαγών καθοριστικών για το μέλλον της Ευρώπης την επίδραση των γεγονότων αυτών στη μετεξέλιξη της ταυτότητας. Η

δεύτερη θα μπορούσε να εξετάσει τις συνέπειες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης της έλλαδικής ποντιακής νεολαίας (τρίτη και τέταρτη γενιά) με τους Πόντιους από την πρώην Σοβιετική Ένωση, σε μια εποχή όπου οι τελευταίοι και θα είναι σημαντικά περισσότεροι από το 1989 και θα προέρχονται από περισσότερες δημοκρατίες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΑΙΔΗΣ, ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Τὸ ἀνεπανάληπτο ἐπίτευγμα	9
<i>Η ΕΞΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΝΕΑ ΠΑΤΡΙΔΑ</i>	
ΜΑΤΟΥΛΑ ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ, Πηγές για τὴν ἱστορία τῶν ἀνταλλαξίμων τῆς Καππαδοκίας: Ἡ ἀνάγκη συνο- λικῆς θεώρησης	15
<i>ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ</i>	
Κ. ΚΩΣΤΗΣ, Ἡ ἰδεολογία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης: Οἱ πρόσφυγες στὸν μεσοπόλεμο	31
ΕΛΣΑ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, Ἀγροτικὲς προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Μακεδονία: 1923-1930	47
ΒΙΚΑ Δ. ΓΚΙΖΕΛΗ, Ἡ κοινωνικὴ ἔνταξη τῶν ἀστῶν προσφύγων στὴν πόλη	61
ΜΑΡΙΑ ΒΕΡΓΕΤΗ, Ἡ ποντιακὴ ταυτότητα τῆς τρίτης γενιᾶς	79
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ</i>	
PHILIP CARABOTT, The Greek «Communists» and the Asia Minor Campaign	99
MARK MAZOWER, The Refugees, the Economic Crisis and the Collapse of Venizelist Hegemony, 1929-1932	119
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ, Ἡ προσφυγικὴ ψῆφος στὸ πολεοδομικὸ συγκρό- τημα τῆς Ἀθήνας τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου	135
ΒΛΑΣΗΣ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Τὸ κίνημα ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόντου καὶ οἱ αὐτό- νομες ἑλληνικὲς περιοχὲς στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση κατὰ τὸν μεσο- πόλεμο	157
<i>ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ</i>	
DIANA HAAS, The Poetic Response to the Asia Minor Disaster	199

PETER MACKRIDGE, Kosmas Politis and the Literature of Exile	223
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΟΜΠΑΓΙΔΗΣ, Ἡ τύχη τῶν μικρασιατικῶν ἰδιωμάτων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο	241
<i>ΑΠΟ ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ</i>	
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΣΑΛΙΔΗΣ, Τὸ βιβλίο τῆς ζωῆς μου Εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Ἰωάννα Πετροπούλου	253
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ</i>	
ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ Μικρασιάτες πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα	283
<i>ΧΡΟΝΙΚΟ</i>	
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Κέντρου Μικρασια- τικῶν Σπουδῶν στὶς ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἑβδομήντα χρόνια τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς	295
<i>ΠΕΡΙΑΨΕΙΣ – RÉSUMÉS</i>	301

